© INNOVATIVE RESEARCH THOUGHTS | Refereed | Peer Reviewed | Indexed
ISSN : 2454 – 308X | Volume : 04 , Issue : 05 | May 2018

रघुवंशे वर्णिताः आदर्शाः

डॉ.रोशनलालः

अद्यत्वे समस्ते संस्कृतवाघ्मये सर्वे{पि पश्चिमा अपश्चिमा विपश्चितः निर्विवादं कालिदासरचितानां ग्रन्थानां वैशिष्ट्यम्, भाषासौन्दर्यम्, अलंकारनैपुण्यम्, वर्णनपाण्डित्यम्, रचनाकौशलं च स्वीकुर्वन्ति। यदि वयमपि साहित्यिकचक्षुषा तस्य ग्रन्थस्य आपंक्ति अध्ययनं कुर्मश्चेत् विज्ञातुं शक्या यच्च कालिदासविषये उपुर्यक्तानि तथ्यानि नितान्तमेव दृढ़ानि सन्ति। अत एव साहित्यजगति कालिदासः कविकुलगुरु उच्यते। भावपक्षः कलापक्षश्च कालिदासस्य अतीव सुब(ौ वर्तते। सम्प्रति वयं रघुवंशम् अनुसृत्य तदानीन्तनस्य समयस्य काॅचत् आदर्शभूतां स्थितिं प्रति विचारं विदध्मः। रघुवंशं महाकाव्यं वर्तते। तत्रा च कालिदासस्य साहित्यलालित्यं दृष्ट्वा सर्वे{पि पण्डिता मोदमानाः सन्तः तद्गुणकीर्तनं कुर्वन्ति।

रघुवंशे सामाजिकी स्थितिः—कालिदासेन रघुवंशे भारतस्य उच्चैस्तरा सामाजिकी स्थितिः परिकीर्तिता। रघुवंशे रघूणां शैशववर्णनसमये कालिदासः एतस्मिन् श्लोके उवाच यत् **"शैशवे अभ्यस्तविद्यानां यौवने विषयैषिणाम्। वार्धके मुनिवृत्तीनां योगेनान्ते तनुत्यजाम्।"** इमं श्लोके समीक्ष्य वयं ज्ञातुं शक्याः, यत् तस्मिन् समये सर्वे जनाः शैशवे विद्यायाः सम्यक् अभ्यासं कुर्वन्ति स्म, तथा च आरम्भिकी शिक्षा अनिवार्या आसीत्, यतोहि अस्य विषयस्य पक्षः **"प्रजानां विनयाधनाद् रक्षणाद् भरणादपि। स पिता पितरस्तासां केवल जन्महेतवः।"** अनेन श्लोकेन सुदृढ़ो भवति। तस्मिन् समये बालकानां शिक्षायाश्चिन्ता न बालकानां पिता करोति स्म, अपितु एतत् कार्यं तु राज्ञो भवति स्मः। अयं श्लोकः आधुनिक नेतृगणानां कृते{पि प्रेरणाप्रदो वर्तते। अद्यत्वे शिक्षाविषये न काॅचदपि चिन्तां राजसदृशा नेतारः कुर्वन्ति। अस्य श्लोकस्य इयमपि व्य×जना यत् बालानां शिक्षा यदि राज्ये राजा अनिवार्यरूपेण कारयति चेत् राज्ये शैक्षिकस्थितिः सुचारुः भवति। अद्यत्वे भारते

यत् सर्वशिक्षाभियानं प्रचलति, तस्यैव उत्कृष्टतमं रूपमिदम् आसीत् यद् राजा स्वशासनपक्षतः एव शिक्षाव्यवस्थां कुर्यात् यदि राज्ये श्लोकोक्तस्थितिः, शिक्षाया भवति चेत् राज्ये राज्ञः यशो वर्ध्ते। प्रजाः नृपं श्र(या अभिनन्दति। परन्तु अत्रा अयमपि विचारणीयो विषयो यद् राजा अपि अनिवार्यरूपेण उत्तमशिक्षया शिक्षितः स्यात्। यथा रघुवंशे दिलीपविषये कालिदासः प्राह– **''शास्त्रोष्वकुण्ठिता बुि(ः''** [1] ''**विद्यानां पारदृश्वनः**'' [2] इत्येभिः शब्दैः इदं लक्ष्यते यत् तस्य दिलीपस्य प्रजायाः विषये एतादृशी अवधरणा अस्मात् कारणात् आसीत्, यतोहि स स्वयमेव शिक्षित आसीत्। तथैव च अद्यत्वे{पि अस्मदीये राष्ट्रे राजनेतृवृन्दानां कृते अनिवार्यतया शिक्षामापदण्डः स्यात्। वयं सम्यक् जानीमो यद् **यथा राजा तथा प्रजा।** अतः नृपः स्वयं दान्तः, शान्तः, कान्तः भवेत् तर्हि प्रजा अपि तादृशी भवति। अतः अत्रा इदमवधर्यते यत् तस्मिन् समये जनानां नैतिकताहेतुः तदीनीन्तना शिक्षा, तदानीन्तनश्च राजा भवति।

आध्यात्मिकस्थितिः– रघुवंशे इदमपि परिलक्ष्यते यत् तस्मिन् समये राजा प्रजा च आध्यात्मिकक्षेत्रो{पि उन्नता आसन्। रघुवंशे कालिदासेन उक्तम्– **''यथाविध्हुिताग्नीनाम्।''** [3] श्लोकेन अनेन परिचय उपलभ्यते यत् तदा जना विध्मि् अनुसृत्य यज्ञादिकमपि कुर्वन्ति स्म। आध्यात्मिकविषये तेषां स्थितिः एतादृशी सुदृढ़ा आसीत्, यत् सन्तानोपत्ति यदा राज्ञो दिलीपस्य नाभूत् तदा स अपि स्वगुरोः समीपम् अनुष्ठानाय गच्छति। उक्तामि रघुवंशे–**''भेजे ध्र्मम् अनातुरः।''** [4] **''दुदोह गां स यज्ञाय''** [5] **''सन्तानार्थाय विध्ये स्वभुजादवतारिता तेन ध्ूर्जगते गुर्वी सचिवेषु निचिक्षिपे।।''** [6] **''अथाभ्यचर्य विधतारं प्रयतौ पुत्राकाम्यया।''** [7] एभिः श्लोकैः निश्चीयते यत् तस्मिन् समये जना आध्यात्मिक क्षेत्रो{पि समुन्नताः आसन्। अद्यत्वे आध्यात्मिकक्षेत्रां प्रति जनानाम् अभिरुचिर्न भवति, स च चिन्ताविषयः। आध्यात्मिकतया जनानां मनसि सदाचारः, सत्या, पवित्राता, विपत्सहनम् इत्यादीनां

स×चारः भवति। परन्तु अद्यत्वे राजानस्तु आध्यात्मिकताविषयं सम्यक् जानन्ति अपि न।

दण्डीयस्थितिः– रघुवंशे तदानीन्तनस्य दण्डस्य विषये{पि दिशानिर्देशो वर्तते। रघुवंशसमये दण्डः अपराध्स्य अनुसारमेव भवति स्म। सम्प्रति वयं समाजे पश्यामः, यद् ये च अपरांध् न कुर्वन्ति, ते दण्डं प्राप्नुवन्ति अन्ये च सुरक्षिताः तिष्ठन्ति। कालिदासेन उक्तम्– **''यथा{पराध्दण्डानाम्''** [8] **''स्थित्यै दण्डयतो दण्ड्यान्''** [9] इत्येताभ्यां श्लोकाभ्यां परिलक्ष्यते यत् रघुवंशे दण्डीयस्थितिः यथापराध्म् आसीत्। राजा अपि मर्यादायाः कृते एव दण्डमनुसरति स्म। नैयायिकी व्यवस्था तदानीन्तना सुदृढ़ा आसीत्। अद्यत्वे च दण्डनीतिः न अपराधनुरूपा वर्तते।

करव्यवस्था– तदानीन्तने काले करव्यवस्था अतीव सौम्या अनुकरणीया च आसीत्। राजा प्रजाभ्यः कर केवलमेतावन्तमेव गृह्णाति स्म, येन राज्यस्य कार्यं सम्यक् सिध्येत। तदा राजा प्रजायाः सामर्थ्यं परिलक्ष्य एव करं गृह्णाति स्म। रघुवंशे उक्तमपि महाकविना–

''प्रजानामेव भूत्यर्थं स ताभ्यो बलिमग्रहीत्।
स्हस्रगुणमुत्स्रष्टुमादत्ते हि रसं रविः।।''

अर्थात् राजा दिलीपः प्रजानां वृ(यर्थमेव ताभ्याः करं गृह्णाति स्म, यथा सूर्यः सहस्रगुणं जलं वर्षयितुं जलं गृह्णाति। आधुनिकराजनेतृगणानां सदृशः स्वभावः न तदा आसीत्। तदानीं राजानः प्रजानां हितार्थमेव कार्यं कुर्वाणाः आसन्। परन्तु सम्प्रति तु स्वोदरपूर्तिं प्रथमं पश्यन्ति।

उपसंहारः– रघुवंशे ये उपरि केचन तदानीन्तना आदर्शा सूर्यदीपकन्यायेन परिलक्षिताः। तान् च सम्यक् परीक्ष्य, समीक्ष्य विचिन्त्य च वयं एतद ज्ञातुं शक्नुमो यत् तस्मिन् काले राजा सर्वदा प्रजायाः हितैषी भवति स्म, आतंकीनां कृते कठोरः

ISSN : 2454 – 308X | Volume : 04 , Issue : 05 | May 2018

दण्डः आसीत्। अद्यत्वे तु सर्वे अपि आतंकिनः स्वतन्त्रामनसा परिभ्रमन्ति। अतः यदि अद्यत्वे अपि वयं तान् आदर्शान् आधुनिकराजनीतौ सम्मेलितुमानसः स्याम्, तर्हि अद्यापि पुनः भारतं विमोदस्थलं भविष्यति, शासनं सुशासनं भूत्वा चलिष्यति।

सन्दर्भसूचीः–

[1] j?kqoa'k%& 1&11
[2] j?kqoa'k%& 1&23
[3] j?kqoa'k%& 1&6
[4] j?kqoa'k%& 1&21
[5] j?kqoa'k%& 1&26
[6] j?kqoa'k%& 1&34
[7] j?kqoa'k%& 1&36
[8] j?kqoa'k%& 1&6
[9] j?kqoa'k%& 1&25